

De materiële cultuur van de nacht

Huishoudelijke verlichting in de achttiende eeuw

Wout Saelens

Inleiding

Op 19 augustus 1780 bezocht de Leidse notaris Jan van den Broeck samen met twee getuigen het huis van de metselaar Hermanus van Duuren die enkele maanden voordien was gestorven.¹ Omdat Hermanus een minderjarig kind had achtergelaten, was de notaris belast met het opmaken van een boedelinventaris, een opsomming van alle roerende goederen die in het sterfhuis werden aangetroffen. Op die manier kon de verdeling van de inboedel over de erfgenamen in goede banen worden geleid. Aangekomen in de keuken, troffen de notaris en zijn twee getuigen een 'rooster', 'haartschut', 'tang', 'ketting' en ander haardgerief aan. De keukenhaard had duidelijk een grote aantrekkingskracht op het dagelijkse leven van dit huishouden in het achttiende-eeuwse Leiden. Het vele tafelgerei, het koffie- en theeservies, de bedstede, de lessenaar en de tafel en stoelen suggereren dat hier niet enkel werd gekookt en geleeft, maar dat er ook ruimte genoeg was voor vrijetijdsbesteding. Men kon zich rond de haard verzamelen om gezellig te eten, te drinken, te lezen of te slapen. De haard gaf warmte en licht en voorzag huiselijke inwoners dus in de kans om zich na het donker te vermaken. Het gezin van Hermanus van Duuren vertrouwde daarbij niet alleen op het licht van de haard. De blikken lamp, de twee koperen kandelaars en de blikken blaker zorgden voor extra licht in de keuken. Met de snuiter die in de tinnenkast was opgeborgen, kon de kaarsenpit af en toe 'gesnuit' worden zodat ze minder zou walmen. Verder verstrooide een spiegeltje het licht in de kamer. In het achterhuis stonden nog enkele houten – en dus goedkopere – varianten van de kandelaar en blaker die gemakkelijker doorheen het huis konden rondgedragen worden al naargelang waar licht nodig was.

1 Gemeentearchief Leiden (hierna: GAL), Oud Notarieel Archief, reeks CLXXXIV, Archief van notaris Jan [Frederiksz.] van den Broeck, 1760–1804, nr. 2424.

Tegen het einde van de achttiende eeuw hadden 'gewone' (of toch gemiddelde) huishoudens als dat van Hermanus in vergelijking met een eeuw daarvoor een rijkere materiële cultuur aan verlichting ter beschikking. Kaarsen en (olie)lampjes vulden steeds meer het haardvuur aan als bronnen van licht en maakten de inrichting van woonruimtes aanzienlijk comfortabeler. Deze technieken zouden weliswaar verbleken bij de grootschalige uitvindingen van de negentiende eeuw zoals de introductie van gas- en later elektrisch licht. Omwille van haar geringe technologische veranderingen hebben historici de vroegmoderne geschiedenis van verlichting inderdaad lang genegeerd.² Fernand Braudel deed in zijn *magnum opus* over de vroegmoderne economie en materiële cultuur verlichting in de pre-industriële periode alvast af als quasi onbestaande, behalve misschien als

Omwille van haar geringe technologische veranderingen hebben historici de vroegmoderne geschiedenis van verlichting inderdaad lang genegeerd

object van uiterlijk vertoon en praalzucht.³ Niettemin zou (artificiële) verlichting reeds in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw steeds belangrijker worden, zoals recenter onderzoek uitwijst.⁴ De toenemende verspreiding van kandelaars, blakers en spiegels over brede lagen van de samenleving in de vroegmoderne periode toont aan dat de geschiedenis van verlichting er niet uitsluitend één was van technologie, maar ook van nieuwe consumptiepraktijken die hun uitdrukking vonden in de materiële cultuur van het dagelijkse leven. En dat groeiende belang van licht paste volgens Craig Koslofsky binnen een breder proces van 'nocturnalisering', een culture transformatie waarbij mensen steeds meer geneigd waren duisternis van de nacht naar hun hand te zetten.⁵ Mensen werden zich er volgens hem steeds meer van bewust wat de nacht was en wat die kon betekenen. De nacht was niet langer het exclusieve terrein van de slaap, al of niet ingedeeld in een 'eerste' en 'tweede' slaap.⁶ Een 'nachtleven' ontstond dat na zonsondergang extra tijd vrijmaakte voor werk, ontspanning of sociabiliteit. De strijd tegen het donker werd daarom een steeds belangrijker drijfveer van vroegmoderne consumenten die meer en meer op zoek gingen naar comfort en plezier.⁷ Peter Earle bijvoorbeeld zag in de verspreiding van kaarsen en lampen – maar ook in de ondersteunende rol van spiegels en de meer algemene mode voor lichte kleuren in kledij en huiseijke decoratie – een nieuwe, meer comfortabele levensstijl en consumptie-cultuur gereflecteerd die de stedelijke middengroepen in achttiende-eeuws London geleidelijk aan uitbouwden.⁸

Het is in dit artikel mijn bedoeling om dieper in te gaan op de materiële cultuur van huishoudelijke verlichting in de vroegmoderne Nederlanden en in achttiende-eeuws Leiden en Gent in het bijzonder. Hoe hebben mensen in de late vroegmoderne tijd hun huizen verlicht en waarom wilden ze meer

2 Over de verspreiding van nieuwe huishoudelijke technologieën na de industriële revolutie is er inderdaad meer literatuur ter beschikking. Vaak wordt er binnen deze historiografie uitgegaan van een soort 'industrialisering' van de huishoudeconomie via de introductie van gaslicht, kachels en elektriciteit. Zie bijvoorbeeld: Wolfgang Schivelbusch, *Disenchanted Night: The Industrialization of Light in the Nineteenth Century* (Berkeley 1988); David E. Nye, *Consuming Power: A Social History of American Energies* (Cambridge 1998); Graeme Gooday, *Domesticating Electricity: Technology, Uncertainty and Gender, 1880-1914* (Londen 2008); Sean Patrick Adams, *Home Fires: How Americans Kept Warm During the 19th Century* (Baltimore 2014).

3 Fernand Braudel, *Beschaving, economie en kapitalisme: de structuur van het dagelijks leven* (Amsterdam 1987), 302.

4 Zie vooral: John E. Crowley, *The Invention of Comfort: Sensibilities and Design in Early Modern Britain and Early America* (Baltimore 2001).

5 Craig Koslofsky, *Evening's Empire: A History of the Night in Early Modern Europe* (Cambridge 2011).

6 Over de 'eerste' en 'tweede' slaap in de pre-industriële periode en het ontstaan van een modern, onafgebroken slaappatroon, zie: Roger Ekirch, *Nacht en ontij: de geschiedenis van de nacht in de voor-industriële tijd* (Amsterdam 2006).

7 Zie bijvoorbeeld: Annik Pardaillhé-Galabrun, *La naissance de l'intime: 3000 foyers parisiens, 17e-18e siècles* (Parijs 1988), 341–348; Daniel Roche, *Histoire des choses banales: naissance de la consommation dans les sociétés traditionnelles (17e-19e siècle)* (Parijs 1997), 122–138; Jan de Vries, *The Industrious Revolution: Consumer Behavior and the Household Economy, 1650 to the Present* (Cambridge 2008), 128–129; Anton J. Schuurman, *Materiële cultuur en levensstijl: een onderzoek naar de taal der dingen op het Nederlandse platteland in de 19de eeuw: de Zaanstreek, Oost-Groningen, Oost Brabant* (Wageningen 1989) 75–77.

8 Peter Earle, *The Making of the English Middle Class: Business, Society and Family Life in London, 1660-1730* (Londen 1989), 292–293.

licht in huis? Welke nieuwe mogelijkheden van (laatavond) sociabiliteit, intimiteit en andere huiselijke activiteiten bracht de verspreiding van licht met zich mee? Waar Koslofsky vooral ingaat op 'ideeën' over de nacht die hij terugvindt in de vroegmoderne literatuur en kunst, in dagboeken, brieven en andere egodocumenten, wil ik aan de hand van boedelinventarissen licht werpen op de 'materiële praktijk' van het omgaan met de nacht. Misschien nog meer dan in het publieke leven van salons, theaters en koffiehuisen speelde een proces van nocturnalisering zich ook af in de private sfeer van het huishouden, waar het groeiende gebruik van kandelaars, kaarsenpannetjes, olielampen, snuiters, ordinalen, enzovoort een gelijkaardige 'revolutie' teweeg heeft gebracht in de mogelijkheden van de nacht als nieuw decor voor consumptie, sociabiliteit en ontspanning. Het venster dat boedelinventarissen op het dagelijkse leven van contemporaine huishoudens werpen, doet vermoeden dat het nocturnaliseringsproces in de eeuw van de Verlichting ook gepaard ging met een veranderende materiële cultuur.

De boedelinventaris als bron

Boedelinventarissen (ook wel staten van goed genoemd) zijn lijsten van 'aardse' goederen. Ze konden voor diverse juridische en administratieve redenen worden aangelegd, maar komen meestal voor bij overlijdens met minderjarige kinderen. In de aanhef krijgen we informatie over de reden van opmaak, de naam van de boedellater met eventueel zijn of haar beroep en adres, de namen van zijn of haar dichtste erfgenamen, en andere informatie. Door de huisraad van een overleden persoon te inventariseren moesten boedelbeschrijvingen twisten rond de verdeling van de erfenis vermijden.⁹ Boedelinventarissen werden veelal opgemaakt door notarissen of ambtenaren van speciale weeskamers. In de late middeleeuwen ontstonden in vele steden weeskamers die zich ontfermden over alle minderjarige kinderen (tot 25 jaar) die minstens één ouder hadden verloren.¹⁰ De boedelbeschrijvingen die ze daarbij aanlegden, zijn echter veelal pas vanaf de zestiende eeuw of zeventiende eeuw beschikbaar. Vanaf dan zijn ze in de meeste stedelijke archieven terug te vinden tot de Franse tijd wanneer de weeskamers werden afgeschaft. Daarna werden boedelinventarissen soms opgelegd door vrederechters, maar zijn ze meestal terug te vinden in de archieven van notarissen die ze op aanvraag opmaakten.¹¹ In dit artikel maak ik gebruik van een selectie van boedelinventarissen uit Gent en Leiden tijdens de 'lange' achttiende eeuw, verdeeld over vier steekproefjaren: 1680, 1730, 1780 en 1830, met telkens een honderdtal boedels voor elke stad. De Leidse boedelinventarissen werden geput uit notarieel archief,¹² net zoals de Gentse boedels uit de eerste en laatste steekproef.¹³ De Gentse inventarissen uit 1730 en 1780 werden gehaald uit het archief van de schepensbank van Gedele die in Gent tijdens het ancien régime de taak van weeskamer opnam.¹⁴

Doordat de boedelinventaris de historicus als het ware meeneemt in de huizen van vroeger, is het een uiterst dankbare bron voor de reconstructie van het dagelijkse leven van mensen en hun spulletjes in het verleden. Het gebruik van boedelinventarissen als historische bron is echter niet zonder problemen. Ze geven met name niet altijd uitsluitend over het tijdstip waarop of de gelegenheid waarbij huishoudelijke goederen werden ingezet – of zelfs maar of die goederen überhaupt gebruikt werden. Boedelinventarissen zijn inderdaad slechts momentopnames van het leven van mensen. Hoewel ze vaak binnen de consumptiegeschiedenis worden gebruikt, geven ze eigenlijk slechts een indicatie van een *stock* aan goederen eerder dan een *flow*.¹⁵ Vaak valt het verbruik wel indirect af te leiden. Aan de hand van een

- 9 Literatuur over het gebruik van boedelinventarissen voor historisch onderzoek vindt men onder andere terug bij Anton J. Schuurman, 'Probate inventories: research issues, problems and results', in *Probate Inventories: A New Source for the Historical Study of Wealth, Material Culture and Agricultural Development*, ed. Ad van der Woude en Anton J. Schuurman (Wageningen 1980), 19–31; H. Van Koolbergen, 'Ontwikkelingen in het boedelinventarissenonderzoek', *Volkkundig bulletin* 13 (1987), 250–259; Frank Daelemans (red.), *Bronnen voor de geschiedenis van de materiële cultuur: staten van goed en testamenten* (Brussel 1988); Thera Wijsenbeek-Olthuis, 'Boedelinventarissen', *Broncommentaren* 2 (1995), 1–73; Giorgio Riello, 'Things Seen and Unseen'. The Material Culture of Early Modern Inventories and their Representation of Domestic Interiors', in *Early Modern Things: Objects and their Histories, 1500-1800*, ed. Paula Findlen (Oxon 2013), 125–150.
- 10 Over de voorgedij over de wezen en de stedelijke instellingen die zich erover ontfermden, zie: Philippe Godding, 'Le contrôle des tutelles par le magistrat urbain dans les Pays-Bas méridionaux', in *L'initiative publique des communes en Belgique* (Brussel 1984), 557–568.
- 11 Schuurman, *Materiële cultuur en levensstijl*, 41–43.
- 12 GAL, Oud Notarieel Archief, LV-CI, CXXI-CLX, CLXXIII-CLXXXVIII; GAL, Nieuw Notarieel Archief, III-XV.
- 13 Rijksarchief Gent (hierna: RAG), Oud Notarieel Archief, NOT1; RAG, Nieuw Notarieel Archief, NOT622–653.
- 14 Stadsarchief Gent (hierna: SAG), reeks 332, minuten van staten van goederen, nrs. 159, 184, 187–188, 192–193, 199–200, 532–543, 770–782.
- 15 Zie bijvoorbeeld Carole Shammas, *The Pre-Industrial Consumer in England and America* (Oxford 1990), 100 voor deze problematiek.

	eenen sallette ter Straete		
	twaalf beelde Stollen		
	met eenen canapee	16	0 0
	twaalf riets Stollen		
	en twee futains	8	0 0
	eenen luster	15	0 0
houw.	eenen Spiegel	9	0 0
	2 branchen aen de		
	schouwde	2	0 0
	twee venster gordijnen		
	met de toebehoort en	19	0
	2 brandes tanylhou		
	en een selis type en		
	toebehoort en	3	6 8
	2 Verant met de toebe:		
	hoort en eenen		
	saltau vande deure	3	10 0
	in de groote sallette		
Lyde luster	een canoe labyten	65	0 0
houw.	eenen luster	15	0 0
	twee marbels conbelen		
	en twee lusters	6	0 0
	2 Verant	1	10 0

Gentse boedelinventaris uit 1780. We bevinden ons in het 'sallette ter straete' in het huis van wijlen Philippe Vilain XIII, een rijke Gentse edelman. De 'prijzsjers' tekenden er onder andere 'eenen luster', 'eenen spiegel', '2 branchen aen de schauwe' en 'twee venster gordijnen met de toebehoorten' op. Stadsarchief Gent, reeks 332, minuten van staten van goederen, nr. 771/21.

porseleinen theeservies bijvoorbeeld kan men wel afleiden dat er in een bepaald huishouden thee werd gedronken, maar niet hoe vaak dat servies effectief werd boven gehaald. Ook vormen boedelinventarissen geen volledige afspiegeling van een samenleving. Armere boedellaters zijn omwille van diverse redenen ondervertegenwoordigd: de opmaak van een boedelbeschrijving bracht vaak een kost met zich mee of was gewoon niet echt zinvol wanneer er niet veel te bedelen viel. Algemeen kan men stellen dat inventarissen een goede afdruk zijn van de materiële bezittingen van de middengroepen in een samenleving. Ambachtslieden, kooplui of winkeliers duiken vaak op, en allerlei sociale groepen die daar net onder of net boven vallen.¹⁶

16 Zie onder meer Lorna Weatherill, *Consumer Behaviour and Material Culture in Britain, 1660-1760* (Londen 1988), 208–213.

Ondanks hun beperkingen qua volledigheid en representativiteit, blijven boedelinventarissen de ideale bron voor de reconstructie van de materiële en woonculturen in het verleden

Ondanks hun beperkingen qua volledigheid en representativiteit, blijven boedelinventarissen de ideale bron voor de reconstructie van de materiële en woonculturen in het verleden. Hoewel ze niet per se aanduiden of objecten werden gebruikt, tonen ze wel aan of huishoudens minstens de mogelijkheid hadden om – bijvoorbeeld – hun woonvertrekken te verlichten en dat ze dat dus blijkbaar ook effectief *wilden* kunnen. Boedelbeschrijvingen zijn vaak ook meer dan droge lijsten van goederen. Meestal wordt er ook informatie gegeven over het materiaal, de kleur, de grootte, de vorm, of – indien we over *prijslijes* beschikken – de tweedehandswaarde van een bepaald object. Soms zijn inventarissen ook geordend per kamer – zeker naar het einde van de achttiende eeuw toe. Het zijn dergelijke ‘contexten’ waarin we huiselijke artikelen aantreffen die niet alleen verraden welke bezittingen mensen zich in de geschiedenis hebben toegeëigend, maar ook welke betekenis aan die spulletjes werd gegeven.

Het comfort van verlichting in de achttiende eeuw

Binnen de verbruiksgeschiedenis hebben historici, vaak op basis van boedelonderzoek, een belangrijke expansie in de materiële wereld van consumenten tijdens de vroegmoderne periode blootgelegd waarin luxeconsumptie onder de noemer van ‘comfort’ meer en meer sociaal acceptabel werd. Vaak benadrukten consumptiehistorici daarin de rol van nieuwe genotsproducten zoals koffie, thee en tabak, en van modieuze goederen zoals stoffen uit gedrukt katoen. Het ontstaan van een ‘goede smaak’ voor mode, luxe en nieuwigheden heeft ongetwijfeld de grootste belangstelling gehad in de historiografie rond de zogenaamde consumptie-revolutie.¹⁷ Even belangrijk in de geschiedenis van de vroegmoderne materiële cultuur was echter ook het toenemende belang van functioneel comfort in zit- en slaapmeubilair en in huishoudelijke verwarming en verlichting. Historici zoals Mark Overton et al. en Johan Kamermans zagen

17 Zie Wouter Ryckbosch, ‘Early modern consumption history: current challenges and future perspectives’, *BMGN – Low Countries Historical Review* 130:1 (2015), 57–84; en Bruno Blondé en Wouter Ryckbosch, ‘Material cultures’, in *Interpreting Early Modern Europe*, ed. C. Scott Dixon en Beat Kümin (Londen 2019) voor een recente stand van zaken van het onderzoek in de consumptie-geschiedenis.

in het toenemende aantal vermeldingen van meer alledaagse goederen zoals kookgerief, huishoudlinnen, tinnen en aardewerken borden, en meubilair een groeiende belangstelling van huishoudens voor comfort en gemak in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw.¹⁸ Zelfs op het vroegmoderne Vlaamse platteland, zo verzekerden Carl Schelstraete, Hilde Kintaert en Dorine de Ruyck, had de 'drang naar comfort' ingang gevonden bij alle lagen van de plattelandsbevolking.¹⁹ De materiële cultuur bleef niet langer beperkt tot het louter noodzakelijke, maar werd steeds gediversifieerder en geriefelijker.

Ook verlichting speelde een belangrijke rol in de verspreiding van comfort. Verschillende historici hebben reeds het belang van licht in het vroegmoderne burgerinterieur benadrukt. Zo pikte de Canadese historicus John E. Crowley verlichting uit als een van de fundamentele aspecten van de 'ontdekking van comfort' in achttiende-eeuws Engeland. Volgens Crowley kreeg 'comfort' in de vroegmoderne periode een steeds meer fysieke invulling, waarin de nadruk lag op de realisatie van een zo aangenaam mogelijke, goed verlichte en verwarmde, huiselijke omgeving.²⁰ We weten vanuit de architectuurgeschiedenis dat gevels reeds vanaf de late middeleeuwen meer en meer van vensters waren voorzien, wanneer bakstenen gevelconstructies ook steeds grotere vensteropeningen toelieten.²¹ Op die manier werd meer natuurlijk licht binnengehaald. In de vroegmoderne tijd groeide echter ook de trend om de natuurlijke dagindeling beter te kunnen manipuleren en werd artificieel licht dus belangrijker. Aanvankelijk was de haard vaak de belangrijkste bron van kunstmatig licht, maar die werd steeds meer aangevuld met speciale verlichtingsobjecten. Vooral de kandelaar was verantwoordelijk voor de vroegmoderne verlichting (zie tabel 1). De lantaarn, nog zo'n eeuwenoud verlichtingsinstrument, kende een kleinere verspreiding en werd vooral gebruikt in grotere of open ruimtes zoals de (binnen)plaats. Een belangrijkere evolutie was de snelle opkomst van simpelere verlichtingsartikelen. Olielampen en blakers of kaarsenpannen waren minder prestigieus maar gebruiksvriendelijker dan kandelaars.²² Ze konden gemakkelijk doorheen het huis verplaatst worden, al naargelang waar licht nodig was – bijvoorbeeld in het *comptoir* bij het schrijven van een brief, in de slaapkamer bij het slapengaan, of in een achterkamertje waar men las of een gezelschapsspel speelde. De meest opzichtige types van verlichting zoals kroonluchters kwamen minder voor en waren gereserveerd voor de rijkste aristocratische en burgerlijke huishoudens.

18 Mark Overton, Jane Whittle, Darron Dean en Andrew Hann, *Production and Consumption in English Households, 1600-1750* (Abingdon 2004), 87–120; Johan A. Kamermaans, *Materiële cultuur in de Krimpenerwaard in de zeventiende en achttiende eeuw: ontwikkeling en diversiteit* (Wageningen 1999), 145–150.

19 Carl Schelstraete, Hilde Kintaert en Dorine de Ruyck, *Het einde van de onveranderlijkheid: arbeid, bezit en woonomstandigheden in het Land van Nevele tijdens de 17e en de 18e eeuw* (Nevele 1986), 203.

20 Crowley, *The Invention of Comfort*, IX.

21 Inneke Baatsen, Bruno Blondé, Julie De Groot en Isis Sturtewagen, 'Thuis in de stad: dynamieken van de materiële cultuur', in *Gouden Eeuwen: stad en samenleving in de Lage Landen, 1100-1600*, ed. Anne-Laure Van Bruaene, Bruno Blondé en Marc Boone (Gent: Academia Press, 2016), 257–258; Raffaella Sarti, *Europe at Home: Family and Material Culture, 1500-1800* (New Haven 2002), 93–94.

22 Jozef Weyns, *Volkshuisraad in Vlaanderen: naam, vorm, geschiedenis, gebruik en volkskundig belang der huiselijke voorwerpen in het Vlaamse land van de middeleeuwen tot de eerste wereldoorlog* (Beerzel 1974), 719–740.

	Gent				Leiden			
	1680	1730	1780	1830	1680	1730	1780	1830
Kandelaar	67	69	74	92	75	76	86	80
Kaarsenpan / blaker	9	26	28	59	60	61	67	64
Lamp	9	9	28	60	38	46	55	73
Lantaarn	27	19	15	26	32	7	29	40
Kroonluchter	0	5	15	7	1	3	21	19
Snuiter	27	22	16	27	41	44	58	56
Domper	1	2	3	6	14	23	39	5
Profijter	0	0	2	8	2	7	26	2
Spiegel	61	85	87	94	86	91	93	93

Tabel 1. Percentage aan boedels met verlichtingsobjecten in Gent en Leiden.²³
Bronnen: zie noten 12–14.

²³ Aantal boedels Gent: N (1680) = 82; N (1730) = 99; N (1780) = 106; N (1830) = 103.
Aantal boedels Leiden: N (1680) = 96; N (1730) = 97; N (1780) = 95; N (1830) = 99.

Olielampen als deze konden worden opgehangen aan de haardbalk, het plafond, een wand of een standaard. Op die manier konden ze gemakkelijk worden gezet daar waar er viel bij te lichten. Weyns, *Volkshuisraad in Vlaanderen: naam, vorm, geschiedenis, gebruik en volkskundig belang der huiselijke voorwerpen in het Vlaamse land van de middeleeuwen tot de eerste wereldoorlog* (Beerzel 1974), 728-730.

Handblaker met domper. Henry-René d'Allemagne, *Histoire du luminaire depuis l'époque romaine jusqu'au XIXe siècle* (Parijs 1896), 339.

Kaarsen waren in vergelijking met lampenolie duurder, maar gaven wel een helderder licht af. Kandelaars hebben dan ook hun waarde niet meteen verloren, zeker bij aangelegenheden waar meer aangenaam en overvloedig licht de voorkeur genoot – bijvoorbeeld aan tafel. Over het algemeen beschikten de Leidse boedels over een rijkere en gediversifieerdere materiële cultuur – wat het beeld van vroegmodern Holland als bakermat van de consumptierevolutie en de uitvinding van comfort lijkt te bevestigen.²⁴ Vooral als het op kleinere, meer geriefelijke verlichtingsartikelen aankomt, waren Leidenaren beter voorzien dan hun Gentse tijdgenoten. Het blijvende

²⁴ De Vries, *The Industrious Revolution*.

belang van kaarsen maakte bijvoorbeeld dat snuiters, dompers en profijters, die het gebruik van kaarsen zuiniger maakten, steeds meer ingang vonden. Wanneer een kaars begon te roken – wat vooral bij roet- en vetkaarsen het geval was – dan werden snuiters gebruikt om de pit van een kaars bij te knippen, waardoor ze terug meer licht gaf. Profijters of eindjesbranders lieten dan weer toe kaarsen zo ver mogelijk te doen opbranden, terwijl door middel van dompers kaarsen spaarzaam konden worden gedoofd. Verder konden ook ordinalen worden ingezet. Dit waren bolvormige glazen karaffen gevuld met helder water die voor een kaars werden geplaatst en op die manier de lichtstraal versterkten.²⁵ Vanaf het einde van de achttiende eeuw verschenen nieuwe en betere lampen op de markt zoals de Argandse

25 Zie meer algemeen over de huiselijke verlichting: Manda Plettenburg, *Licht in huis: kienspaan, kaars, olielamp* (Arnhem 1968).

Jan Luyken, *Het leerzaam huisraad, De kaarssnuiter*, 1711. Een kaarssnuiter was een soort schaar waarmee het lemmet van een kaars werd ingekort om het walmen van de vlam te voorkomen. Geraadpleegd via DBNL: https://www.dbnl.org/tekst/luyk001leer01_01/.

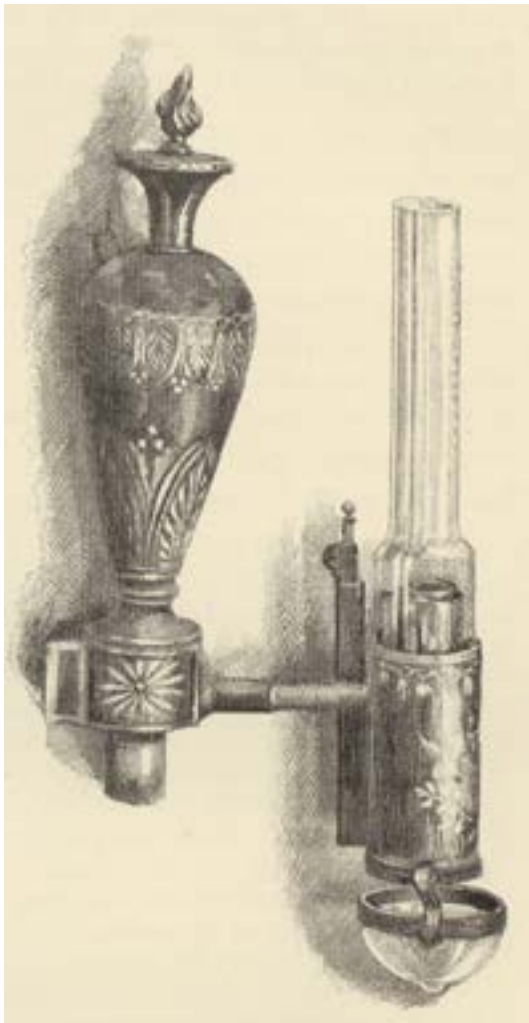
lamp, die dankzij hun lampenglas voor een meer gelijkmatige vlam zorgden. Dergelijke nieuwigheden duiken vooral vanaf de vroege negentiende eeuw in de boedels op.²⁶ Daarmee vervingen ze geenszins traditionele verlichtingsvoorwerpen. In het kantoor van de Gentse makelaar Alexander Albert Herrij stonden in 1830 een 'quinquis' en twee 'kopere kandelaers' netjes naast elkaar op het bureau.²⁷

26 Schivelbusch, *Disenchanted Night*, 9–18.

27 RAG, Nieuw Notarieel Archief, NOT648/170.

Een belangrijke ondersteunende rol bij het maximaal reflecteren van kaarslicht was weggelegd voor spiegels. Historici hebben spiegels vaak geïnterpreteerd als producten met een hoge symbolische waarde. Negatieve connotaties die spiegels associeerden met zondig gedrag zoals ijdelheid en hoogmoed verloren in de achttiende eeuw aan kracht, waardoor de spiegel meer en meer een product werd van de nieuwe mode die respectabiliteit en individualisme symboliseerde.²⁸ Niettemin speelden spiegels ook een duidelijke functionele rol. Spiegels creëerden niet alleen een ruimtelijke illusie waarbij kamers leken te vergroten, maar reflecteerden ook het artificiële en natuurlijke licht dat erop viel. De ideale plek om spiegels op te hangen was dan ook boven de schouw, waar ze geleidelijk aan de plaats van schilderijen veroverden. Volledig in lijn met de heersende mode van toen, verspreidden ze vanuit die positie het licht van het haardvuur over de hele kamer. Zo weerkaatste een schouwspiegel in de *grote salette* van Jacobus Bauwens, een rijke Gentse rentenier wiens vrouw in 1778 was overleden, niet

28 Nancy M. Frelick (ed.), *The Mirror in Medieval and Early Modern Culture: Specular Reflections* (Turnhout 2016).

Deze lamp werd rond 1780 ontwikkeld door de Zwitserse scheikundige Aimé Argand. Kenmerkend voor de Argandse lamp was haar lampenglas, een principe dat ook werd overgenomen bij de latere petroleumlampen en voor een roetvrije verbranding zorgde. In onze streken staat de lamp beter bekend als Quinquet, naar de Franse farmaceut die de Argandse lamp hier populariseerde. Henry-René d'Allemagne, *Histoire du luminaire depuis l'époque romaine jusqu'au XIXe siècle* (Parijs 1896), 375.

alleen het licht van de haard, maar ook dat van twee wandluchters of *branches* die aan de zijkant van de haardstede hingen.²⁹ Dergelijke schoorsteenarmen kwamen sedert het begin van de achttiende eeuw wel vaker voor in het stedelijke burgerinterieur. Meestal waren ze fraai afgewerkt in verguld hout, glas, kristal, koper of zilver om het kaarslicht maximaal te reflecteren.³⁰ Hoewel de beschikbare technieken van verlichting voor de industriële revolutie lang beperkt zijn gebleven, was het de toenemende verspreiding van niet alleen kaarsen, lampen en spiegels maar ook vensterglas die reeds in de loop van het ancien régime een tendens had ingezet om de duisternis het uit huis te jagen.

Verlichting, huiselijkheid en de nacht

Hoewel de Franse historicus Daniel Roche de toenemende huishoudelijke vraag naar licht interpreteerde als een strijd tegen 'le règne de la nuit' – en uiteindelijk ook als een 'overwinning op de nacht' – blijft het natuurlijk de vraag of deze groeiende toegang tot verlichting ook zijn effect heeft gehad op hoe mensen dag en nacht percipieerden.³¹ Het gebruik van kaarsen werd inderdaad lang geassocieerd met slapen, eerder dan met laatavondactiviteiten. Zeker in welstellende milieus namen mensen bij het slapengaan kaarsen mee naar bed waar een meid er de hele nacht over waakte. Anderzijds hebben verschillende historici er reeds op gewezen dat de groeiende verspreiding van verlichting een verschuiving in het dagritme naar de avond toe heeft veroorzaakt. Volgens Koslofsky drukte zo'n verschuiving in het belang van donker en licht zich in de eerste plaats door in het theater. Voortaan werden toneelstukken niet langer in open lucht, maar vanaf de zeventiende eeuw aan het hof opgevoerd. Het spelen met schaduw en licht symboliseerde de macht van de vorst als goddelijke 'lichtgever' en kwam het best tot zijn recht tijdens nachtelijke opvoeringen.³²

Zeker in welstellende milieus namen mensen bij het slapengaan kaarsen mee naar bed waar een meid er de hele nacht over waakte

Bovendien zorgden de commercialisering van ontspanning en het ontstaan van meer marktgericht consumptiegedrag ervoor dat avondlijke en nachtelijke sociabiliteit steeds populairder werden.³³ Licht – en daarmee ook zijn pendant, de nacht – werd dus steeds belangrijker en bleef niet langer beperkt tot het barokke leven van het vroegmoderne hof. Zoals we hierboven illustreerden, raakten kandelaars, olielampen, lantaarns en andere verlichtingsartikelen tijdens de vroegmoderne tijd langzaam maar zeker wijdverspreid over brede lagen van de stedelijke (en rurale) bevolking. Tegen het einde van de achttiende eeuw was de toegang tot licht ongetwijfeld niet langer het voorrecht van de aristocratie, maar had verlichting bij minstens de brede middengroepen van de samenleving een nieuwe afzetmarkt gevonden. Rituelen van sociabiliteit zoals het drinken van koffie werden in goed verwarmde en verlichte cafés en salons uitgevoerd, maar ook – en vooral – binnenshuis, waar men met gasten aanschoof aan de thee- of

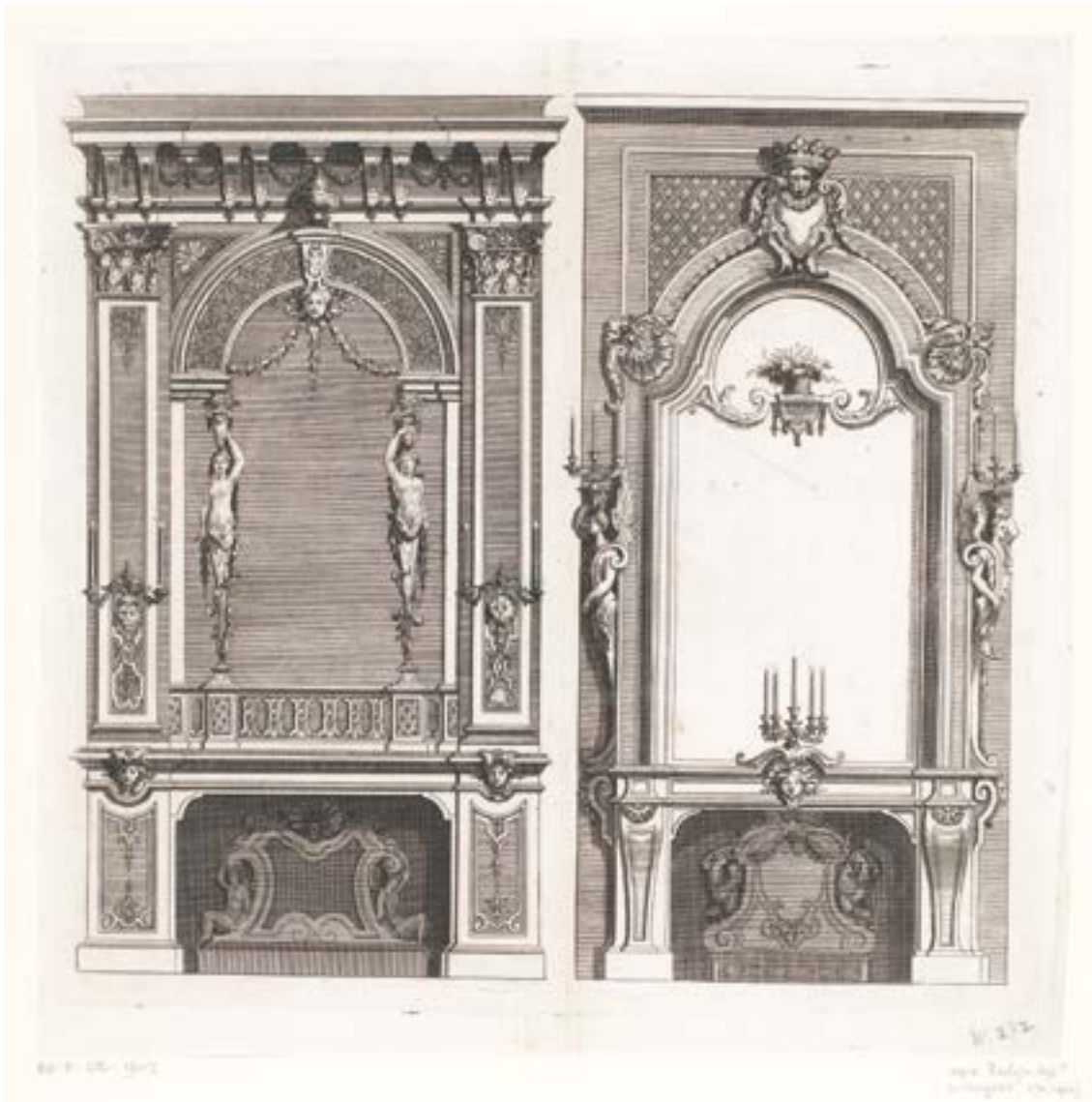
29 SAG, reeks 332, nr. 774/7.

30 C. Willemijn Fock, Titus M. Eliëns, Eloy F. Koldewey en Jet Pijzel-Dommisse, *Het Nederlandse interieur in beeld, 1600-1900* (Zwolle 2001), 201, 283.

31 Roche, *Histoire des choses banales*, 128–138.

32 Koslofsky, *Evening's Empire*, 91–93.

33 Crowley, *The Invention of Comfort*, 130–132.

Twee schouwontwerpen met spiegel, kandelaars en branches. Door Gottfried Stein, achttiende eeuw. Rijksmuseum Amsterdam.

eettafel.³⁴ De Nederlandse dichter Jan Luyken zette het belang van de kandelaar bij het vallen van de avond in 1711 alvast op rijm:

*'De kandelaar, daar toe gericht,
Op dat hy draag dat schoone licht,
Het geen de lange avond-stonden,
Zo welbehaagelyk verklaard,
En alles in zich openbaard,
Dat alles in het Duister lag bewonden.'*³⁵

Boedelinventarissen geven misschien geen volledig uitsluitsel over het effectieve gebruik van bepaalde voorwerpen, ze geven wel – indien creatief met ze wordt omgegaan – een indicatie van hoe, wanneer en waarom die voorwerpen werden aangewend. Kijken we bijvoorbeeld naar de ruimtelijke verdeling van verlichtingsvoorwerpen doorheen het vroegmoderne huis, dan zien we een opmerkelijke concentratie bij bepaalde kamers (tabel 2).

34 Zie over huiselijke sociabiliteit bijvoorbeeld: Pardailhé-Galabrun, *La naissance de l'intime*, 302–316; Susan E. Whyman, *Sociability and Power in Late Stuart England: The Cultural Worlds of the Verneys 1660-1720* (New York 1999); Woodruff D. Smith, *Consumption and the Making of Respectability 1600-1800* (New York 2002); Amanda Vickery, *Behind Closed Doors: At Home in Georgian England* (New Haven 2009).

35 Jan Luyken, *Het leerzaam huisraad, De kandelaar* (1711). Geraadpleegd op DBNL: https://www.dbnl.org/tekst/luyk-001leer01_01/.

Hoewel kandelaars, blakers en lampen uiteraard van de ene kamer naar de andere konden gebracht worden, zijn het duidelijk die kamers waar er het meest werd 'geleefd' die het best uitgerust waren. De keuken blijft doorheen de hele bestudeerde periode de best verlichte kamer, zowel in Gent als in Leiden. Daarmee wordt het beeld van de keuken als een soort algemene woonkamer waarin allerlei huishoudelijke activiteiten werden geconcentreerd opnieuw bevestigd.³⁶ In tegenstelling tot wat historici lang hebben gedacht, was de keuken niet enkel een plek voor vrouwelijke en huishoudelijke arbeid, maar een ontmoetingsplaats voor alle leden van het huishouden. De schaarste van energie noopte veel mensen ertoe het grootste deel van hun tijd in deze kamer door te brengen.

36 Inneke Baatsen, Bruno Blondé en Julie De Groot, 'The kitchen between representation and everyday experience: the case of sixteenth-century Antwerp', in *Trading Values in Early Modern Antwerp*, ed. Christine Göttler (Leiden 2014), 162–184.

	Gent				Leiden			
	1680	1730	1780	1830	1680	1730	1780	1830
Keuken	71	65	72	90	60	66	66	74
Salet / eetkamer	0	28	46	50	48	25	65	51
Voorkamer	10	13	11	22	16	12	31	41
Achter- en middelkamer	25	17	13	25	14	23	39	40
Kamer (niet specifiek)	5	9	12	33	25	18	33	40
Bovenkamer	6	14	13	12	26	8	19	22
Slaapkamer	0	5	16	14	38	23	10	13
Comptoir	0	47	13	19	13	14	7	20
Kelder	14	20	24	17	13	56	43	31
Zolder	16	7	10	11	8	14	7	12

Tabel 2. Percentages van verlichte kamers per kamertype.³⁷
Bronnen: zie noten 12–14.

Cornelis Troost, *'Rumor erat in casa' (het werd rumoerig in huis)*, ca. 1739-1740. Een gezellige avond loopt wat uit de hand. De met kandelaars rijk gevulde tafel trekt alle aandacht naar zich toe – een mooi voorbeeld van het belang van licht bij rituelen van laatavond sociabiliteit. Mauritshuis, Den Haag.

37 Aantal Gentse kamers: N (1680) = 227; N (1730) = 454; N (1780) = 842; N (1830) = 968
Aantal Leidse kamers: N (1680) = 498; N (1730) = 583; N (1780) = 767; N (1830) = 870.

Andere goed verlichte kamers behoorden tot de meer 'publieke' ruimtes van het huis. In het salet en de eetkamer groeide de verspreiding van licht het sterkst tussen de late zeventiende en vroege negentiende eeuw. Het salet of de salon was de kamer waar gasten werden beziggehouden. Typisch genoot men hier samen van een kopje koffie of thee, of rookte men er de pijp.³⁸ De eetkamer was uiteraard de kamer waar gegeten werd, vaak ook met gasten. In burgerlijke milieus groeide in de achttiende eeuw de gewoonte om het diner in een aparte kamer te doen plaatsvinden. Het eten werd dan klaargemaakt in de keuken en vervolgens aan tafel geserveerd. De groeiende verspreiding van verlichting in deze kamers zorgde ervoor dat rijkere families steeds later gingen dineren. In de late achttiende eeuw groeide binnen de huiselijke sociabiliteit althans een eetcultuur die veel later op de dag aanvatte en steeds langer ging duren.³⁹ Het thee-uurtje werd voortaan ook gezien als een volwaardige maaltijd en begon meestal in de namiddag.⁴⁰ Het diner werd voor het slapengaan genuttigd.⁴¹ Dergelijke rituelen van sociabiliteit vereisten allemaal licht, niet alleen omdat dat paste binnen het decorum van die tijd maar ook omdat ze zich vaak op het einde van de dag afspeelden. Vaak werden verschillende rituelen van sociabiliteit ook gecombineerd. In de *eetplaetse* in het huis Susanne Cornelis († 1780), de vrouw van een rijke Gentse textielhandelaar, vonden we bijvoorbeeld niet alleen een heleboel tinnen 'tailloiren', 'taeffelmessen' en ander tafelservies, maar ook een 'treckpot', een 'theebusse', en 'tassen' met 'schaeltjes' terug.⁴² In deze kamer was het de haard die alle aandacht opeiste. De schoorsteenmantel was mooi gedecoreerd met glimmend gleiswerk en porselein. Een spiegel pronkte boven de schouw, waarin het licht weer spiegeld werd van vier koperen kandelaars die ook op de mantel stonden uitgesteld. Er kwam ook meer licht aan tafel. Zo stonden op een van de twee theetafels in de binnenkamer van het huis van de Leidenaar Ezeghiel van de Velde († 1781) twee girandoles – luxueuze kandelaars met meerdere kaarsen – die bij de juiste gelegenheid konden worden aangestoken – bijvoorbeeld bij het drinken van thee of het consumeren van tabak zoals het theestooftje en de snuifdoos die mee op tafel stonden suggereren.⁴³

Ook andere kamers die zich op het gelijkvloers bevonden waren dikwijls goed verlicht. De voorkamer werd soms 'beste kamer' genoemd, omdat het de eerste kamer was die gasten te zien kregen. Achter-, middel- en andere kamers op de benedenverdieping waren eveneens vaak voorzien van fraaie decoratieve elementen en fatsoenlijk meubilair, maar speelden meestal een iets informelere rol. Deze kamers bevonden zich inderdaad op de scheidslijn tussen de *frontstage* en *backstage* kamers van het huis.⁴⁴ De vertrekken van het huis die voor de familie als privéruimten werden beschouwd zoals de meeste bovenkamers, waren dan ook minder frequent verlicht. Dat hoefde niet per se te betekenen dat er in die kamers minder licht nodig was. In tegenstelling tot de representatieve ruimtes van het huis, was het in de intiemere kamers minder belangrijk om luxueuze types verlichting permanent uit te stallen als een manier om status en goede smaak te etaleren. In het studievertrek (*comptoir*) of de slaapkamer hield men doorgaans geen verlichtingsartikelen bij, maar bracht men wanneer nodig simpele kaarsenpannetjes of lampjes binnen die dikwijls in de kelder of op zolder werden opgeborgen.

38 Smith, *Consumption*, 140–151, 161–169, 172–173.

39 Stana Nenadic, 'Middle-rank consumers and domestic culture in Edinburgh and Glasgow, 1720–1840', *Past and Present* 145 (1994), 148.

40 Smith, *Consumption*, 171–175.

41 Crowley, *The Invention of Comfort*, 132.

Girandole met drie armen. Henry-René d'Allemagne, *Histoire du luminaire depuis l'époque romaine jusqu'au XIXe siècle* (Parijs 1896), 368.

42 SAG, reeks 332, nr. 773/1.

43 GAL, Oud Notarieel Archief, CLXXIII, 2133.

44 Lorna Weatherill paste de theorie van Erving Goffman over de 'frontstage' en 'backstage areas' van het dagelijkse leven voor het eerst toe op de geschiedenis van de materiële cultuur: Weatherill, *Consumer Behaviour*, 9–11.

Conclusies

In de lange achttiende eeuw groeide het huishoudelijke bezit van verlichtingsartikelen. Boedelinventarissen vermeldden steeds meer kaarsen, kandelaars, olielampen en -kannetjes, blakers, (wand)luchters, en hun toebehooren zoals snuiters, dompers en profijters. Ook de popularisering van spiegels wijst niet alleen op een vernieuwde smaak in huiselijke decoratie, maar ook op een groeiende nadruk om het natuurlijke en kunstmatige licht in huis te reflecteren. Dit alles paste in een bredere transformatie van consumptiegewoonten en hun daarbij horende materiële cultuur, waarin luxe, comfort en ontspanning steeds belangrijker werden. De 'onttovering van de nacht', zoals Wolfgang Schivelbusch het beoogde, was dus evenveel – en misschien zelfs nog meer – een verhaal van sociale en culture veranderingen als van technologische mogelijkheden.⁴⁵ Nog voor de industriële revolutie – en dus voor de introductie van gaslicht en elektriciteit – lijkt de vraag naar verlichting te zijn toegenomen. In welke mate dit de alledaagse perceptie van de nacht heeft veranderd, blijft echter een vraag die met andere bronnen dient beantwoord te worden. Recenter onderzoek als dat van Gerrit Verhoeven toonde alvast aan dat mensen in de loop van de achttiende eeuw vaak later naar bed gingen en minder lang uitsliepen.⁴⁶ Wellicht speelde een nieuwe consumptiecultuur daarin een belangrijke rol. Het boedelonderzoek ter zake toont in ieder geval aan dat mensen er steeds meer in slaagden een rijkere materiële cultuur van verlichting uit te bouwen. Naast de keuken werden voortaan ook andere vertrekken verlicht.

Dat het zwaartepunt van de huiselijke verlichting daarbij op de meer publieke kamers van het huis kwam te liggen, suggereert een sterk verband met het verschijnen van nieuwe rituelen van sociabiliteit. Vooral in burgerlijke milieus ontstond de praktijk van 'het bezoek'; mensen gingen bij elkaar op de koffie of dineerden samen.⁴⁷ Het salet en de eetkamer waren de drukst bezochte kamers van het huis en vereisten dan ook een uitgebreid arsenaal aan verlichting. Terwijl mensen overdag ook steeds meer gingen werken – al of niet uit vrije wil – vonden dergelijke activiteiten doorgaans plaats in de late namiddag en avond. Uiteindelijk zorgde dit dus voor een 'nocturnalisering' van de materiële cultuur in huis.

Dat het zwaartepunt van de huiselijke verlichting daarbij op de meer publieke kamers van het huis kwam te liggen, suggereert een sterk verband met het verschijnen van nieuwe rituelen van sociabiliteit

45 Schivelbusch, *Disenchanted Night*.

46 Zie Verhoeven's bijdrage in dit themanummer.

47 David Garrioch, *Neighbourhood and Community in Paris, 1740-1790* (New York 1986), 170–171.

Beredeneerde bibliografie

Enkele klassieke werken in de vroegmoderne geschiedenis van de materiële cultuur in het Nederlandse taalgebied, waarin meestal ook verlichting aan bod komt, zijn: Anton J. Schuurman, *Materiële cultuur en levensstijl: een onderzoek naar de taal der dingen op het Nederlandse platteland in de 19de eeuw: de Zaanstreek, Oost-Groningen, Oost-Brabant* (Wageningen 1989); Johan A. Kamermans, *Materiële cultuur in de Krimpenerwaard in de zeventiende en achttiende eeuw: ontwikkeling en diversiteit* (Wageningen 1999). Voor Frankrijk is er: Annik Pardaillhé-Galabrun, *La naissance de l'intime: 3000 foyers parisiens, 17e-18e siècles* (Parijs 1988); Daniel Roche, *Histoire des choses banales: naissance de la consommation dans les sociétés traditionnelles (17e-19e siècle)* (Parijs 1997). En voor de Angelsaksische wereld: Lorna Weatherill, *Consumer Behaviour and Material Culture in Britain, 1660-1760* (Londen 1988); Mark Overton, Jane Whittle,

Darron Dean en Andrew Hann, *Production and Consumption in English Households, 1600-1750* (Abingdon 2004). Meer algemene werken zijn: Fernand Braudel, *Beschaving, economie en kapitalisme: de structuur van het dagelijks leven* (Amsterdam 1988); Raffaella Sarti, *Europe at Home: Family and Material Culture, 1500-1800* (New Haven 2002). Veel van het onderzoek naar de materiële cultuur heeft raakvlakken met de consumptiegeschiedenis. Het nieuwe syntheseswerk hierover is Frank Trentmann, *Empire of Things: How We Became a World of Consumers, from the Fifteenth Century to the Twenty-First* (Londen 2016).

Specifiek over de materiële cultuur van verlichting is nog maar weinig verschenen. De nadruk van het onderzoek ligt hier vooral op de moderne periode. Zie bijvoorbeeld: Wolfgang Schivelbusch, *Disenchanted Night: The Industrialization of Light in the Nineteenth Century* (Berkeley 1988); David E. Nye, *Electrifying America: Social Meanings of a New Technology, 1880-1940* (Cambridge 1992). Uitzonderingen voor de vroegmoderne periode zijn: John E. Crowley, *The Invention of Comfort: sensibilities and design in early modern Britain and early America* (Baltimore 2001); Roger Ekirch, *Nacht en ontij: de geschiedenis van de nacht in de voorindustriële tijd* (Amsterdam 2006); en Craig Koslofsky, *Evening's Empire: A History of the Night in Early Modern Europe* (Cambridge 2011). Heel veel verlichtingsartikelen en andere huisraad worden op een antiquarische wijze beschreven en geïllustreerd door Jozef Weyns, *Volkshuisraad in Vlaanderen: naam, vorm, geschiedenis, gebruik en volkskundig belang der huiselijke voorwerpen in het Vlaamse land van de middeleeuwen tot de Eerste Wereldoorlog* (Beerzel 1974). Zowel in de historiografie rond de materiële cultuur als die over consumptie zijn boedelinventarissen tot nu toe vaak de meest vruchtbare bronnen gebleken. Voor een historische kritiek van deze bronnen, zie: Anton J. Schuurman, 'Probate inventories: research issues, problems and results', in *Probate Inventories: A New Source for the Historical Study of Wealth, Material Culture and Agricultural Development*, ed. Ad van der Woude en Anton J. Schuurman (Wageningen 1980), 19–31; Frank Daelemans (ed.), *Bronnen voor de geschiedenis van de materiële cultuur: staten van goed en testamenten* (Brussel 1988); Giorgio Riello, 'Things Seen and Unseen'. The Material Culture of Early Modern Inventories and their Representation of Domestic Interiors', in *Early Modern Things: Objects and their Histories, 1500-1800*, ed. Paula Findlen (Oxon 2013), 125–150.

Biografie

Wout Saelens (°1993) studeerde geschiedenis aan de Universiteit Gent. Zijn masterscriptie (2015) handelde over de sociale structuren, netwerken en identiteit van het Gentse weversambacht in de veertiende eeuw. Sinds oktober 2016 is hij als doctoraatsbursaal verbonden aan het Centrum voor Stadsgeschiedenis van de Universiteit Antwerpen en de HOST-onderzoeksgroep van de Vrije Universiteit Brussel. Hij bereidt er een doctoraat voor over huishoudelijke energieconsumptie en de materiële cultuur van verwarming en verlichting aan de vooravond van de Industriële Revolutie in de Lage Landen (ca. 1650–1850).

